

IDO DE HAAN

Waarheid

Krisis heeft nooit erg van de waarheid gehouden. Van alle grote woorden uit de filosofische traditie – het goede, het schone, maar nog meer: kritiek, context, discours – heeft het begrip waarheid in de kolommen van het blad altijd de slechtste reputatie gehad. De reden daarvan is dat *Krisis* een uitgesproken politieke kijk op de filosofie heeft, maar tegelijkertijd zijn identiteit ontleent aan het afscheid van een bepaald type van spreken over de politiek. Het politieke van de filosofie draait allang niet meer om de confrontatie van leugen en illusie met waarheid, maar wordt gezocht in de kritische ontregeling van waarheidsregimes. Dat is jammer, misschien niet eens omdat de empirische filosofie daarmee een heel domein van filosofische reflectie heeft overgelaten aan de analytische waarheidstheoretici, maar vooral omdat zo aan het arsenaal van instrumenten voor politieke analyse een belangrijk wapen wordt onttrokken.

Vanouds hebben politiek en waarheid op gespannen voet met elkaar verkeerd. Inzicht in het juiste gebruik van de macht behoorde tot de *arcana imperii*, de geheimen van de machtsuitoefening. De geboorte van de moderne politiek in het werk van Niccolò Machiavelli staat in het teken van misleiding, leugen en bedrog als effectieve, en precies om die reden, in de politiek gerechtvaardigde middelen. Die onverbreekelijke band tussen politiek en bedrog gold niet alleen de habitus van de heerser, maar kenmerkte ex negativo ook de opstelling van degenen die zich tegen de macht verzetten. In de verzetsideologieën die vanaf de late zestiende eeuw in Nederland, Frankrijk en later ook Engeland tot ontwikkeling komen, wordt de politiek van de machthebber ontmaskerd als influistering van de slechte raadgevers van de vorst, die hem uit sinistere motieven aanzetten tot maatregelen in strijd met een hogere waarheid. Net als het volk, is ook de vorst volgens de verzetsideologen gebonden aan die hogere waarheid: de natuurwet, de fundamentele wetten van het rijk en de richtlijnen van de prudentie. Wanneer de vorst die waarheden miskent, en met een beroep op zijn hoge opdracht lage motieven dient, is het volk gerechtigd het contract met de vorst – zijn aanstelling in functie van die hogere waarheid – op te zeggen.

82

De strijd tussen waarheid en bedrog heeft vanaf de vroegmoderne tijd de analyse van de politiek bepaald, zelfs na de terechtstelling van Louis Capet, waarmee de koning en ook de politieke macht onthoofd werd. Met de voltrekking van het doodvonnis werd weliswaar het ancien régime vernietigd, maar bleef de logica van misleiding en ontmaskering van hetzelfde lot gevrijwaard. Lange tijd bleef de analyse van politieke controverses in het teken staan van de ontmaskering van de heersende klasse of de politieke elite, die onder de banier van de rechtsstaat en de democratie, economisch en symbolisch kapitaal accumuleerde. Politieke kritiek behelsde steeds weer de

ontmaskering van de illusies van de liberale democratie in naam van het recht der werkelijkheid.

Democratisch ideaal

De identiteit van de huidige generatie van kritische filosofen, met name natuurlijk diegenen die zich verwant voelen met *Krisis*, is getekend door het afscheid van deze ontmaskering als grondfiguur van de politieke kritiek – en daarmee van een bepaald type kritische theorie. In plaats van Marx, Gramsci en Althusser kwamen Nietzsche, Wittgenstein, Foucault en Rorty; in plaats van de ideologiekritiek kwam de analyse van waarheidsregimes. Hoe deze overgang heeft kunnen plaatsvinden is een te gecompliceerde vraag voor het bestek van dit betoog. Ik zou slechts op één aspect willen wijzen, namelijk de veranderende status van de democratie.

Het is gezien de huidige populariteit van de democratie moeilijk voorstelbaar dat zij deze onomstreden status pas onlangs heeft verworven. Tot en met de Tweede Wereldoorlog gold de democratie als de zwakste partij in de strijd met communisme en fascisme. Meer nog dan aan elkaar, hadden de aanhangers van de laatste twee ideologieën een hekel aan de liberale democratie, terwijl de verdedigers van de democratie de eersten waren om te erkennen dat de praktische uitwerking jammerlijk achterbleef bij de beloften van het democratische ideaal. Dat pessimisme verdween enigszins met de warme oorlog tegen het nazisme, en de koude tegen het communisme, maar na 1945 werd het denken over de democratie nog steeds gedomineerd door de gedachte dat een levensvatbare democratie vooral gediend was met een sterk gezag en een volgzame bevolking. Het is mede aan de kritische theoretici van de jaren vijftig en zestig te danken geweest dat die vorm van ‘geleide democratie’ ontmaskerd werd als een onvolmaakte instelling, die niet alleen ruimte overliet voor machtsmisbruik, maar ook als rechtvaardiging diende voor de uitbuiting van sociaal achtergestelde medeburgers. Na de formele democratisering, in de vorm van het algemeen kiesrecht, die in Europa haar beslag kreeg tussen 1900 en 1946 (met Frankrijk als hekkensluiter), werd derhalve vanaf de jaren vijftig gepleit voor een substantiële democratisering. Dat een dergelijke ontwikkeling inderdaad heeft plaatsgevonden, moet mede op het conto geschreven worden van die critici, die in naam van de ware democratie de geleide democratie als ideologie ontmaskerden. Het is pas sinds die tijd dat democratische beginselen betrokken worden op de relatie tussen mannen en vrouwen, ouders en kinderen, leraren en leerlingen, artsen en patiënten, werkgevers en werknemers, zelfs op de relatie van individuen tot zichzelf – kortom op het gehele maatschappelijke bestaan.

Die aanvaarding en verdieping van de democratie is een belangrijke context voor het tot stand komen van een nieuwe verhouding tussen waarheid en politiek. De theorie van de repressieve tolerantie, die begin jaren zeventig enige aanhang kreeg, was de één na laatste poging om de figuur van de ontmaskering toe te passen op een democratische samenleving. De laatste vond plaats op het moment dat de filosofie van

de achterdocht zelf ontmaskerd werd, in twee opzichten. De zoektocht naar de diep-structuren van de macht werd nu begrepen als symptoom van filosofische paranoia. En de filosoof die deze objectieve machtsstructuren bloot probeerde te leggen, werd zelf ontmaskerd als heimelijk bondgenoot van een nieuwe vorm van macht: waarheidsmacht. Het doorslaggevende belang van Foucault zit voor mij in die verschuiving van begrippen: van misleiding en bedrog naar openbaarheid en waarachtigheid, van de *arcana imperii* naar de voor iedereen zichtbare macht van de norm, van onderdrukking en verzet naar normalisering en deviantie.

Leugenregimes

Die verschuiving heeft een geheel nieuw onderzoeksterrein bloot gelegd, dat in de vijftienvintig jaar van het bestaan van *Krisis* grondig is omgeploegd, ingezaaid en tot bloei is gebracht. Maar, om de beeldspraak voort te zetten: het heeft ook geleid tot een netjes aangeharkt tuintje, waarbuiten de woeste werkelijkheid van leugen en bedrog nog steeds voortwoekert. De empirische filosofie heeft daar weinig over te melden, en weet er nog minder aan te veranderen. Dat is jammer, misschien niet eens omdat de empirische filosofie daarmee een heel domein van filosofische reflectie heeft overgelaten aan de analytische waarheidstheoretici, maar vooral omdat hierdoor een belangrijk wapen wordt onttrokken aan het arsenaal van de politieke analyse.

Zoals aan het begin gesteld: politiek gezag en bedrog zijn evenzeer aan elkaar verbonden als politieke kritiek en waarheid. Ik ontleen aan Hannah Arendts opstel *Truth and politics* de gedachte dat die verbinding onvermijdelijk is.¹ In de politiek gaat het altijd om de poging de werkelijkheid te veranderen, en dat is onmogelijk zonder een voorstelling van het nog niet bestaande alternatief. Met andere woorden: politiek bestaat bij de gratie van utopisch denken, fantasie, het falsificeren van de werkelijkheid – de geldigheid ervan ontcrachten door de realiteit ervan in twijfel te trekken. Dat wil nog niet zeggen dat de politiek in de logica van waarheid versus leugen geheel en al overgeleverd is aan het kamp van het bedrog. Politieke kritiek blijft gebonden aan de waarheid, ook al is dat niet de waarheid van het heden, maar die van de toekomst.

Om zicht te krijgen op deze inherente maar wellicht graduele leugenachtigheid van de politiek, zou de empirische filosofie naast een analyse van waarheidsregimes, ook een analyse van leugenregimes moeten ontwikkelen. Arendt biedt ook daarvoor een veelbelovend beginpunt. Naar aanleiding van de openbaring in 1971 van de *Pentagon Papers*, de zelfevaluatie van de Amerikaanse oorlogvoering in Vietnam, uitgevoerd in opdracht van de Secretary of Defense Robert McNamara, schreef Arendt het opstel *Lying in politics*.² Daarin onderscheidt ze drie manieren waarop in de politiek de relatie tussen waarheid en leugen wordt vormgegeven – drie leugenregimes.

Het eerste leugenregime betreft de alomvattende leugen van de totalitaire samenleving. Die is het gevolg van het onvermogen van totalitaire staten om een discrepantie te erkennen tussen ideologische doelstellingen en de tekortschietende werkelijk-

heid. De fictie van het vijfjarenplan wordt tot werkelijkheid verheven omdat het regime zijn legitimiteit ontleent aan de alomvattende verwerkelijking van het ideologische doel. Afwijkingen van de geïdealiseerde werkelijkheid – joden, de bourgeoisie, maar ook alledaagse onvolkomenheden zoals pijn en verlies – kunnen niet geaccomodeerd worden, maar dienen radicaal te worden geëlimineerd. Een dergelijk alomvattend leugenregime strandt op de vernietiging van ieder vertrouwen in de waarheid, en daarmee van ieder enthousiasme voor geregelde samenwerking. In een regime waar permanent gelogen wordt, verdwijnt het vertrouwen in de realiteit van de politieke macht, en daarmee die macht zelf.

Een tweede leugenregime verzoent op minder hardhandige wijze de afstand tussen werkelijkheid en fantasie. Dit is het regime van de politieke marketing, waarmee de onvolkomen werkelijkheid verkocht wordt als *the real thing*. De discrepantie tussen realiteit en ideaal wordt niet ontkend, maar juist verondersteld in de poging om de teleurstellende werkelijkheid te verkopen met behulp van *incentives* en gratificaties die van de werkelijkheid nooit te verwachten zijn. Zoals de aanschaf van wasmiddel een gelukkig gezinsleven en van aftershave een geweldig seksleven belooft, zo verkoopt bijvoorbeeld de spindoctor nationale grandeur, internationale erkenning of morele bevrediging als resultaat van het platbombarderen van een derdewereldland.

Alice in Wonderland-karakter

Een derde leugenregime is net als het eerste gebaseerd op de miskenning van enige discrepantie tussen waarheid en fantasie, maar nu als gevolg van het ontbreken van een verder reikend ideologisch doel. Niet langer de realisatie van het doel telt, slechts de indruk dat er een doel is bereikt. Dit kenmerkte volgens Arendt het Amerikaanse optreden in Vietnam, zoals geanalyseerd in de *Pentagon Papers*. Aan die oorlog bleek geen heimelijk masterplan ten grondslag te liggen. In het rapport was er 'nothing to support the theory of grandiose imperialist strategems' (28). In plaats daarvan was het doel van de oorlog *the image itself*, dat wil zeggen het ontwikkelen en uitvoeren van scenario's, die voortdurend aangepast werden aan de veranderende werkelijkheid. Vandaar de voortdurend verschuivende doelstellingen van de oorlogsvoering (vrijheid voor Zuid-Vietnam, voorkomen van een communistische cascade in de regio, inperken van de Chinese expansiedrift, tot en met het voorkómen van de Derde Wereldoorlog) en de gemanipuleerde voortgangsrapporten, die steeds weer onomkeerbare vooruitgang beloofden in de richting van een zeer bewegelijk doel. Het 'Alice in Wonderland'-karakter dat Arendt ontwaarde in de *Pentagon Papers* is zonder al te veel moeite terug te herkennen in de Amerikaanse invasie in Irak. Ook daar heeft de doelstelling een aantal opmerkelijke verschuivingen ondergaan, en worden we overstelpt met voortgangsrapporten die elke volgende aanslag en massamoord als de laatste hobbel naar de verwezenlijking van het wijkende einddoel voorstellen.

Dit derde leugenregime heerst niet alleen in de VS, maar ook in Nederland. Uit de tot op heden onverkorte steun aan de Amerikaans-Britse invasie van Irak, maar ook uit

de discussie over het asiel- en inburgeringsbeleid, blijkt dat de schijn van daadkracht en effectiviteit hoger wordt aangeslagen dan de verwerkelijking van politieke doelen. Het uitzetten van mensen die hier al meer dan vijf jaar wonen en een bestaan hebben opgebouwd wordt gerechtvaardigd met het argument dat we in Nederland niet de mogelijkheid hebben aan al deze mensen een bestaan te bieden. De mate van inburgering van nieuwkomers wordt via een telefonisch onderzoek op basis van spraakherkenning getoetst, op basis van de gedachte dat alleen diegenen die zich in het sociale verkeer kunnen redden hier een plaats verdienen. Vreemdelingen die een misdrijf hebben gepleegd, ook als dit een beperkt vergrijp is, worden dubbel gestraft en na hun straf het land uitgezet, omdat iedereen die hier woont de beginselen van de rechtsstaat dient te onderschrijven. In zekere zin is de absurditeit van de beleidsplannen slechts een bevestiging van het beleidsmodel dat hier gehanteerd wordt: hoe idioter het plan en met hoe meer vermetelheid het wordt gebracht, des te groter de daadkracht lijkt.

Het is wellicht geen toeval dat de voorbeelden van dit derde en naar mijn indruk nu vigerende leugenregime allemaal afkomstig zijn uit de externe betrekkingen van de staat. Binnen de grenzen van de democratische rechtsstaat voldoet wellicht de analyse van waarheidsregimes beter. Maar om terug te keren naar de metafoor van de omheinde tuin: aan de randen van de democratie, in de relatie tot mensen die (nog) geen deel uitmaken van de politieke gemeenschap, en in de relatie tussen politieke gemeenschappen, in het interstatelijk verkeer, leven we wellicht nog steeds in 1648, in het Westfaalse statensysteem, midden in het ancien régime. Daar domineren nog de *arcana imperii*, en daar is de politiek nog altijd onderworpen aan de logica van waarheid en leugen. Je kan je afvragen of die interstatelijke strijd in de huidige mondialiseringsgolf in betekenis afneemt, of dat met de huidige graad van mondiale interdependentie de *arcana imperii* juist weer dieper in de nationale staten doordringen. Wat daarop het antwoord moet zijn weet ik niet. Maar het lijkt me uit het oogpunt van prudentie en burgerplicht, en ook uit zorg om de maatschappelijke en theoretische relevantie van de empirische filosofie, verstandig om de spanning tussen waarheid en leugen als blijvend kenmerk van de politiek te beschouwen.

Noten

86

1 Hannah Arendt (1987 [1968]) Truth and politics. In: *Between past and future. Eight exercises in political thought.*

Enlarged edition. Harmondsworth, Penguin Books, pp. 227-264.
2 Hannah Arendt (1972) Lying in politics. In: *Crises of the republic.* New York, Harcourt, pp. 1-47.